

„EGY MAGAMBAN VOLTAM UTAZÓ A FÖDÉLZETEN”

Utazás- és természetélmény Jókai Mór két balatoni tárgyú elbeszélésében

1.

Noha Jókai Mór, a közvélekedéssel ellentétben, nem igazán szeretett utazni,¹ élete nagyobbik részében, az 1850-es évek második felétől kezdve – mint politikus, ünnepest író-fejedelem és népszerű közéleti figura – számos alkalommal utazott belföldön és külföldön egyaránt, s élményeit a legtöbb esetben írásos formába is öntötte;² utazási tárgyú munkái nagyjából két vékonyka kötettel gazdagítják a prózaírói életművet.³ E nem oly nagy terjedelmű, de nagyon izgalmas, s mélységében még nem vizsgált szövegtörzshez különleges helyet foglal el Jókai Balaton-élménye. Jókai első ízben 1857-ben járt a Balatonon, s ennek emlékét a következő év tavaszán egy folytatásos útleírásban örökítette meg (*A magyar Tempevölgy*). Ezt követően azonban a balatoni táj több dimenzióban is összekapcsolódik Jókai életével és munkásságával: 1867-ben telket vásárol Füreden, a korabeli Balatonfelvidéki fürdőélet centrumában, az úgynevezett Kerek Templom mögötti területen, melyen villát épített.⁴ A Jókai házaspár így, voltaképp az 1870-es szezontól fogva egészen Laborfalvi Róza 1886-ban bekövetkező haláláig, állandó résztvevője a füredi társasági életnek. Jókai egyfelől tudósított lapjaiban, a *Vasárnapi Ujságban*, az *Üstökösben* és a *Honban* a füredi szezon történéseiről, és maga is szereplőjévé vált sok-sok korabeli nyári híradásnak; másfelől a balatoni táj megtermékenyítőleg hatott rá íróilág is. Változatos műfajú szövegekben (beszámoló, fürdői levél, publicisztika, úti jegyzet) örökítette meg a vidéket és a fürdőélet apró-cseprő eseményeit, számos művében olvashatók a Balaton-parton játszódó epizódok,⁵ s több regénye itt, a balatonfüredi villában töltött nyarakon íródott vagy öltött végleges formát.⁶ Továbbá – mint villatulajdonos és a Balaton-környék kultúrája iránt vonzó, lelkesedő értelmiségi figura – reprezentatív szereplője volt a század utolsó harmadában kibontakozó, s a helyi fürdőturizmus fejlesztését célzó Balaton-kul-

¹ Mindehhez lásd az *Utazás a harangokkal együtt* (1876) című olaszországi útírajza bevezetőjét. Jókai Mór: *Útleírások*. Utószó Egyed Ilona, Budapest, Unikornis, 1996, 5–6.

² Mindehhez lásd Egyed Ilona utószavát a hivatkozott kötetből: uo., 241–245.

³ Jókai, *Útleírások*. Jókai Mór: *A fehér róza / Utazás egy sírdomb körül*. Utószó Gángó Gábor, Budapest, Unikornis, 1995, 143–258. Az utazási tárgyú Jókai-művek sorában még érdemes megemlíteni gróf Benyovszky Móric eredetileg francia nyelvű emlékiratát és útleírásait, melyet 1888 és 1891 között Jókai Mór négykötetes kidolgozásában vehetett kézbe a közönség.

⁴ A Honvéd utca 1. szám alatt található villát Jókai 1889-ben eladta Michelini János veszprémi gabonakereskedőnek, s az ingatlant a Jókai család 1908-ban vásárolta vissza. 1954 óta emlékházként működik, felújított – MúzeumCafé Díjjal kitüntetett – állandó kiállítása 2010-ben nyílt meg (kurátor: Kalla Zsuzsa).

⁵ Például: *Az új földesúr* (1862), *Az arany ember* (1872), *A szegénység útja* (1873), *Asszonyt kísér – Istent kísért* (1880–81).

⁶ Például: *A jövő század regénye* (1872–74), *Enyim, tied, övé* (1875); *Az élet komédiásai* (1875).

tusznak: példaképp, az 1882-ben alakult (egyébként rövid életű) Balaton-egylet őt választotta irodalmi szakosztálya elnökéül.⁷

Írásomban e nagyon változatos szövegtörzsből két rövid elbeszélést emelek ki, amelyeket tematikusan és motivikus szinten is összekapcsol két lényeges tényező: a Balaton mint helyszín, valamint a balatoni vihar mint a természet megnyilvánulása és mint cselekményelem. Az elemzés fókuszában pedig az utazóként karakterizált narrátor szemlélődése, tájtapasztalata, valamint a tájként befogadott természet különféle funkciói állnak, kitekintve a természetérzékelés és -értelmezés műfaji meghatározottságaira is.

2.

Az általam választott két elbeszélést nem csak a cselekménynek keretet adó szintér, a Balaton kapcsolja össze. Egyfelől mindkét mű elhelyezhető egy lazán szerveződő műfaji hálózatban, melyet az egyszerűség kedvéért mesés vagy regés irodalomnak nevezhetünk. Bár Szajbély Mihály, Mikos Éva vagy Takáts József regével kapcsolatos kutatásaiból, valamint Gulyás Juditnak a 19. századi mesefogalommal kapcsolatos számos publikációjából tudható, hogy e műfajmegjelölések határai igen illékonyak a korban, s meglehetősen tág szövegtörzset ölelnek fel, minimál-kritériumként megfogalmazhatók olyan közös jegyek, amelyek ezt az irodalmiságot jellemzik, s a két tárgyalt novellát is összekapcsolják. Mesei elemek (szereplő-párhuzamosságok és -ellentétek, a bűnbeesés-bűnhődés motívumai), „hihetetlen” fordulatok: emberi léptékkal értelmezhetetlen természetfeletti erő, kísértetjárás, jóslat értékű álomlátás, félelem övezte, titokzatos szörnyalakok és hasonlók – melyek egyúttal a (rém)romantikus prózairodalom kedvelt toposzaivá váltak a 19. század folyamán. A két elemzendő Jókai-elbeszélés egyikében, *A Balaton vőlegényeiben* (1875) álomlátás, a másodikban, *A rémhalászbán* (1891) pedig az eleinte kísértetként megjelenő gardahalász motívuma utal erre. (Az sem véletlen, hogy ez utóbbi novellát Jókai a Nemzeti Kiadás *Mesék és regék* című 93. kötetébe válogatta be az 1890-es évek végén, olyan szövegek társaságában, mint a *Csalavér*, a *leotungi emberkék* és a *Tengerszem tündére*.)⁸

Emellett mindkét elbeszélés egy, a Balaton-térsséggel kapcsolatos néprajzi tudás által régről hagyományozódott tapasztalatot, a vízbefúlást, beleveszést mint állandó fenyegető veszélyforrást viszik színre, megmutatva a tér-, ez esetben vízhasználattal kapcsolatos eltérő értelmezési kereteket, amelyek – nem kis mértékben támaszkodva a Balatonnal kapcsolatos szépirodalmi szövegekre – a térségről szóló szakmunkáknak is beidegződésévé váltak. Mint Schleicher Vera írja kitűnő monográfiájában: annak ellenére, hogy az északi és déli Balaton-part települései között élénk gazdasági és társadalmi kapcsolatok alakultak ki, „[a] tavon kiszámíthatatlanul lecsapó viharok, a dereglyéket, de később a gőzhajókat is veszélyeztető sajátos balatoni hullámvész év századok alatt sűrűsödhetnek a parti őslakosság azon tapasztalatává, hogy a hígvízen – különösen az ingatag bődönhajók korában – nem volt érdemes átkelni”.⁹ Másutt, a térségen „osztó” kétféle kulturális rendszer konfliktusáról írva pedig így fogalmaz:

⁷ Jókai füredi élményeit és a Balatonnal kapcsolatos írásait Lipták Gábor dolgozta fel részletesen az 1954-ben nyílt füredi Jókai Emlékház kiállítás katalógusaként is funkcionáló *Jókai Balatonfüreden* (1960) című kiadványban. Lipták Gábor: *Jókai Balatonfüreden*. Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1960.

⁸ Jókai Mór: *Mesék és regék*. Budapest, Révai, 1898.

⁹ Schleicher Vera: *Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*. Budapest, L'Harmattan, 2018, 107.

A két rendszer közötti különbség legmeghatározóbb eleme az volt, hogy a fürdő-kultúra a víz és annak szezonális hasznosítási formái felől értelmezte a térség egészét, míg a hagyományos kultúra a szárazföld, azaz saját élettere felől tette ugyanezt. A fürdő-kultúra értelmezési keretében a Balaton és annak használata önálló kulturális rendszert alkotott, a hagyományos kultúra nézőpontjából azonban csupán az egész évben zajló szárazföldi és vízi-vízparti cselekvések rendszerének egyik, bár fontos eleme volt. Ráadásul az *őslakosság hagyományos kultúrájában az évszázados tapasztalatok értelmében éppen azok az elemek – a híg vízben és vízben való tartózkodás – bélyegződtek meg veszélyesekként s váltak irracionálissá, amelyek a turizmus vízhasználatának központi elemét képezték.*¹⁰

Az érzékeny és romantikus irodalom kedvelt motívuma, a tengeri vihar, mely hatalmas karriert futott be Európa-szerte¹¹ – Daniel Defoe *Robinson*-jától Herman Melville-en és Jules Vernén keresztül egészen Ernest Hemingwayig – Jókainál domesztikált környezetben, tavi, balatoni viharként köszön vissza, mindkét elbeszélés cselekményét alapvetően meghatározó elemként.¹² Végül: mindkét szöveg elbeszélője alkalmi utazóként, fürdővendégként – voltaképp kívülrőlként – találja az általa látott, átélt eseményeket.

A két mű narratív tartalma rendkívül egyszerű, eseményszerkezetük a következőképp foglalható össze: A *Balaton vőlegényeiben* két – úszni egyébként nem tudó – fürdőszolga megkísérli szárazföldre húzni a füredi fürdőház vihar következtében leszakadt fahídját, de elakadnak a nádasban: segítségükre két fiatal indul el (egyikőjük, a fürdőházi kocsis fia, Józsi, és a fiú barátja, Bandi). Míg a két öreg cseléd élve visszajut a partra, a két fiatal odaveszik; holttestüket csak a nyári fürdőszezon idején találják meg; Bandi özvegy édesanyja és két kistestvére beletörődik a tragédiába, Józsi édesanyja viszont lázad a sorsa ellen, a fiú menyasszonya, Juci pedig belehal a szomorúságba. A *rémhalász* fabulája még egyszerűbb: a Kisfaludy-gőzösön egymagában utazó narrátor a balatoni zivatar közepette egy kísérteties, élőhalottnak tetsző „rémhalászt” fedez fel széleseben haladni a vízben, aki némi hajszá után eltűnik a szeme elől. Még a hajón megtudja a vén matróztól a gardavadászat közepette vízbe fullt rémhalász mesés történetét, de másnap kiderül, hogy akit látott, csak egy síófoki halász volt, aki egy négyháztás (!) harcsát üldözött a ladikjával.

Csakugyan két egyszerű történet – de ha a szövegek narrációját, nézőpontkezelését és természetábrázolását vesszük szemügyre, az összkép valamivel árnyaltabb. A *Balaton vőlegényei* az „Elbeszélés az életből” alcímet (vagy inkább homályos műfajmegjelölést) viseli, a tényyszerűség illúzióját keltve, a novellában elbeszélteket valóban megtörtént esetként keretezve.¹³ (Ezt hangsúlyozzák a szövegben elvétve előforduló többes szám első személyű megfogalmazások, például: „Egy reggel nagy sivalkodásra ébredtünk. Ablakaink éppen a balatonparti úsztatóra nyílnak” [368.]; vagy: „A másik évben, mikor újra meglátogattuk a füredi fürdőt...” [370.]) Ugyanakkor maga a szöveg éppen a „valóban megtör-

¹⁰ Uo., 224 [kiemelés tőlem – R. D. Sz.]

¹¹ A vihar jelentőségéről az érzékeny irodalomban (átfogó esztétikatörténeti háttérrel) lásd: Antal Áron: A vihar mint morális kihívás. Viharjelenetek az érzékeny irodalomban. *Irodalomismeret*, 2022/2, 4–23.

¹² Beszédess, hogy A *Balaton vőlegényei* első közleményének (1875. május 30.) első oldala mellé egy tengeri/tavi viharjelenetet (sötét eget és vad hullámokat) ábrázoló metszetet illesztettek a *Vasárnapi Ujság*-ban.

¹³ Jókai Mór: A Balaton vőlegényei. *Vasárnapi Ujság*, 1875. május 30., 340–342. és június 6., 354–358. A szöveg később, a 20. század elején több Jókai-válogatásban megjelent; legmodernebb kiadása: Jókai Mór: A Balaton vőlegényei. In: Jókai Mór: *A Balaton vőlegényei. Válogatott elbeszélések*. Szerk. Hansági Ágnes, Hermann Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2016, 362–370. A továbbiakban ezt a kiadást használom, s az oldalszámokat zárójelben adom meg a főszövegben.

tént” jelleg és egy ezzel egyenrangú mesei olvasat ironikus egymásra vetítésével függeszti fel ezt a paratextust. A szöveg – hasonlóképp Dickens úgynevezett sketch-jeihez vagy Mikszáth Kálmán szintén inkább rajznak mint novellának mondható elbeszéléseihez – egyfajta *tétel + bizonyítás* alapstruktúrára épül.¹⁴ Az elbeszélés első néhány bekezdése, melyeket csillag választ el a voltaképpeni cselekmény kezdetétől, azt foglalja össze, hogy a Balaton egy verszomjas menyasszony („kegyetlen tündér”), aki folyton vőlegényre vár, és a part menti nép férfijaiból válogat kénye-kedve szerint, majd az ezt követő eseménysor ezt az állítást kívánja originális történet formájában bizonyítani. A tó női attribútumokkal való felruházása sem a Balatonról szóló korábbi szépirodalmi alkotásokban, sem pedig Jókainál nem újdonság: ha nem is ilyen explicit módon, de hasonló karakterjegyekkel rendelkezik a megzabolázhatatlan tó Fáy András 1836-os *Sió* regéjében, Garay János *Balatoni kagylók* (1848) című versciklusában, vagy épp Roboz István *A Balaton szerelme* (1856) című verses elbeszélésében, de feltűnik Jókainál is, *A magyar Tempevölgy* (1858) című útirajzban és *Az arany emberben* (1872) is. E motívumot Jókai elbeszélésében még az is hangsúlyozza, hogy a vízbe fúló két fiatalember egyike, Józsi, valóban vőlegény, akit a tó e világi jegyesétől választ el.

A narrátor még a „tételt” megfogalmazó bevezető rész zárlataként előre jelzi az elmondandó história sajátos státuszát, azaz hogy „ez a történet, amit elbeszélék, ott folyt le a szemünk előtt: egyszerű emberek szavai szótték össze, el-elpihent, meg-megújult, most már be van fejezve” (362.) – vagyis egyfelől azt állítja, úgy történt minden, ahogy ő előadja, hiszen szemtanúja volt az eseményeknek, ugyanakkor azt is sejteti, hogy részben a naiv népi tudat szüleménye az egész, melyet a helyiek itt-ott kiszínezték, alakítottak. Mikközben az elbeszélés viszonylag célra tartóan bizonyítja a bevezetésben elmondott tételt, s gyors tempóban eljut a tragédia bekövetkeztéig és a kisfiat gyászoló két anya eltérő viszonyulásának taglalásáig, majd pedig e kétféle viszonyulás következményéig (előbb Bandi hulláját hozza felszínre a víz, Józsiét sokáig nem találják), a történet mesés olvasatát – miszerint Bandi kísértete súgja meg álmában Józsi anyjának és menyasszonyának, hogy Józsi holttestét a tihanyi hegy alatt, a vízi örvényben találják meg – folyamatosan felfüggeszti és érvényteleníti a narrátor. Az említett álomlátás után például ezt olvashatjuk:

Mi, fölvilágosult emberek, nem adunk az álmokra semmit. Két egyező álom csak azt tanúsítja, hogy azonos tárgyról egyenlő kedéllyel töprengett két ember egész nap, s képzelme folytatta álmában a nappal kigondolt képtelenségeket. Mert hisz az képtelenség, hogy aki a balatonfüredi nádasban elmerült, az álló tó vize alatt az átelleni tihanyi fokig eltévedhessen. Fogadásból úszónak is nagy út volna az. Hanem az együgyű emberek nem szégyellték az álomlátásuk után megindulni s a tihanyi örvény fenekén, tízöles víz alatt megtalálták a másik habvőlegény testét, fehér csigahéjakkal félig eltemetve. Nehéz baltája övébe volt dugva. Pusztá véletlen ez. (369.)

Az is humorossá teszi az alapvetően sötét tónusú elbeszélést, hogy a narrációba Jókai nemcsak a népi tudat működését, a lokális közösségi diskurzust építi be (például „nyugszik is azóta a tó – ni milyen sima a tükre!” [367.]), hanem a helybéli fürdőközönség egzotikumhajász turisztikai perspektíváját is. A tragédia lokális emlékezetét és a fürdőszезон kezdetét kapcsolja össze az alábbi rész: „Az a mély és messzetartó gyász, ami a szegénysorsú embereket a mindennapiságon felül emelé, meghatá az úri nép kedélyét is. Érdeklődtek a szerencsétlenekért, kik úgy tudják érezni szenvedéseiket” (367.) – melyet

¹⁴ Minderről Mikszáth vonatkozásában lásd: Schöpflin Aladár: *Mikszáth Kálmán*. Budapest, Franklin, [1941]; Takáts József: Mikszáth-szövegek relativizmusa. *Holmi*, 1997/11, 1581–1590.

követően megtudjuk, hogy Bandi kishúgát, Mariskát örökbe fogadta egy jómódú iparos, és hogy Józsi jegyese, Juci is új kőrre talált. (Noha mind a ketten boldogtalanok.)

A fürdőhely nyilvánossága számára „mindennapiságon felülinek” minősíthető eset elbeszélését, értelmezését és emlékeztetét tehát együttesen alakítja a helyi népi tudat („az egyszerű emberek szavai” [362.]), valamint a vendégsereglet, az „úri nép” értelmező tevékenysége is. Ugyanakkor ezek az eltérő, de szezonálisan egy térbe kerülő értelmezői közösségek különféle olvasatokat generálnak az esetről. Erre utal ironikusan az elbeszélő a szöveg végén, amikor a nyaralóközönség a kettős temetést követően nyugtázza a történetet, „érzékeny történet”-ként értelmezve az eseménysort:

Sokáig volt e kettős temetés a fürdőidény közbeszédének tárgya. Az idény végén aztán a fürdővendégek azzal a megnyugtató tudattal hagyták oda a helyet, hogy az érzékeny történet jó befejezést talál. A kis Mariska elmegy fogadott szüleivel s lesz belőle majd úri kisasszony, szép Juci pedig férjhez megy nemes úrhoz s lesz belőle nemzeti asszony. Megérdemlik. (370.)

Persze a történet vége nem a fürdőközönség olvasatát erősíti meg: mikor a narrátor egy év múltán újra eljön Füredre, s mint írja, „kérdőzködik” a történetekről, egyértelművé válik, hogy az események sorsszerű, „mesés” értelmezése vált valóra. A jámbor özvegy kislányának „[...] csak nem jött meg a kedve fogadott szüleinél”, s inkább hazaköltözött szegény édesanyjához; a szép Juci pedig „egyre hervadt, beteges lett”, s mielőtt új vőlegényével frigyre kellett volna lépnie, inkább követte régi kedvesét a halálba (370.).

Ugyanez az ironikus játék, az egyazon jelenségnek kétféle értelmezést adó olvasatok párhuzamba állítása szervezi *A rémhalász* című, jóval rövidebb, eredetileg a *Pesti Hírlap* 1891-es naptárában megjelent elbeszélést is.¹⁵ A zivatarba keveredő Kisfaludy-gőzösről a rémhalással találkozó, egyes szám első személyű narrátor két kompaktnak tűnő útmutatást is kap (illetve részben kreál) a jelenség értelmezésére. A turizmusnak nem kedvező időjárás és időpont miatt a narrátor egyedül utazik Siófokról Balatonfüredre („Péntek is volt, délután is volt, zivatar is volt. Egy magamban voltam utazó a földéjzen” [103.]), így beszédbe elegyedik a hajó öreg matrózával. A „hajós öreg” elmeséli neki a gardavadászat miatt a húsvéti szentmisét megzavaró (tehát voltaképp istenkáromlást elkövető), kísértetként időnként felbukkanó halász történetét (amelyet „csak mi ismerünk itt a Balatonvidéken” [104.]), s a narrátor még meg is mosolyogja a misztikus históriát, sejtetve, hogy most kifejezetten neki (mint turistának) címzett fals népmondát hall. „Az nem lehet más, mint a »rémhalász«” – mondja a matróz, amit az elbeszélő ekképp kommentál: „Én kaptam rajta, hogy most egy népmondához jutok” (104.). A banális történet megismérlése után pedig egykedvű elégedetlenségének is hangot ad: „No ez elég együgyű mese volt” (105.). A narrátor gyanúját az is sejteti a szövegben, hogy miután a félelmetes rémhalász elvonul Siófok felé, a kapitány megjegyzi: „Barátom, ezt el ne mondjuk Füreden senkinek, mert ha híre futamodik, senki sem mer a gőzhajónkra felülni többet” (106.) – mely megnyilatkozást érthetjük szó szerint is, hogy tudniillik az efféle rémalakok elijeszti a turistákat, de ironikusan is, burkolt utalásként, hogy a narrátor bátran kürtölje csak szét, hiszen ezek a „váratlan”, regényes fordulatok csak még inkább vonzóvá, egzotikus-sá teszik a turisták számára a sétahajózást.

Ugyanakkor a kezdeti szkepszist követően, midőn a rémhalász közelebb kerül a hajóhoz, és emberi ésszel felfoghatatlan akrobatamutatványokat mutat be a zajló viharban – szélesebben száguldó ladikjával alaposan szégyenben hagyva az emberi civilizáció és a technológia nagy vívmányát, a gőzhajót –, a narrátort mégis megrémíti, hatalmába keríti a

¹⁵ Jókai Mór: *A rémhalász*, In: Jókai Mór: *Mesék és regék*, 103–107. A továbbiakban az oldalszámokat a főszövegben adom meg zárójelben.

látvány. Ezen a ponton a regébe-mesébe illő olvasat, hogy tudniillik csakugyan kísértettel találkozott a Balaton hullámain, érvényt szerez magának az egyéni érzékelés, a természet-fölföltti megtapasztalása révén: „Mi volt ez a tünemény? Hát még sem mese a mese? Hát csakugyan vannak a nap alatt természetfölötti csodák?” (106.)

Bár a történet anekdotikus befejezése – melyben fény derül rá, hogy az állítólagos rémhálász valójában csak egy átlagos, deres fejű balatonboglári halász, aki egy megriadt harcsát hajszolt a vízben, s a négy mázsás „óriás szörny” volt az oka a ladik hihetetlen gyorsaságának – látszólag visszaállítja a világ racionális rendjét, az olvasó mégsem állíthatja teljes bizonyossággal, hogy a kétféle „olvasat” (az ok-okozati viszonyokra épülő harcsavadász-történet és a népregébe illő, de az elbeszélő saját szemével látott félelmetes rémhálász kísértethistóriája) hierarchikusan viszonyulna egymáshoz.

Végezetül, érdemes néhány szóval jellemezni a két elbeszélés tájbrázolását, különös tekintettel a balatoni viharra. Mint említettem, a balatoni táj karakterizálásában összefüggő motívumháló figyelhető meg Jókainál – a Balaton mint menyasszony toposza feltűnik a korábban említett 1858-as útirajban és *Az arany ember*ben is –, de a természet funkciója az itt elemzett két elbeszélésben, úgy vélem, más, mint Timár Mihály magával ragadó történetének betéteként, s mindennek alighanem műfaji okai (is) lehetnek. Az ifjak halálát okozó váratlan balatoni vihar éppúgy teljességgel kiszámíthatatlan, véletlenszerű (ha tetszik: ok nélküli), mint a rianás és a zalai hegyek felől érkező vihar, amelyek közvetve hozzájárulnak Krisztyán Tódor halálához (és Timár megmeneküléséhez) – s ehhez illeszkedve a szövegbe ékelődő remekbe szabott romantikus tájleírások szerkezete, képhasználata is egészen hasonló. (Számos összecsengő motívumot találhatunk a regény *Mit beszél a hold? Mit beszél a jég?* című fejezetében olvasható és *A Balaton völgye*iben szereplő viharleírások között.) Ám a cselekmény világán belül a tájként felfogott természetnek a szereplőkhöz való viszonya merőben más a két elemzett rövidprózai alkotásban, mint a modern ember és természet viszonyát látványosan színre vivő mintamű, *Az arany ember* szövegében. Hódosy Annamária *Az arany ember* leíró szövegrészeit vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy

[...] a természeti jelenségek leírására használt kifejezéseket a szöveg következetesen megismétli Timár viselkedésének leírásában és önjellemzésében, így az utóbbira vonatkoztatva az előbbi. [...] A balatoni vihar tehát valóban »égi jel« – de nem annyira abban az értelemben, ahogyan Timár használja: Isten üzeneteként felfogva azt. Inkább abban az értelemben, hogy a főszereplő helyzetét, érzelmeit, motivációit jelöli és jelzi előre.¹⁶

Ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy a természeti jelenségek (a vihar, a jégzajlás, a rianás és a sokszor előforduló vörös félhold) már csak azért sem lehetnek „Isten üzenetei” – még ha a szereplők, köztük Timár néha így is vélik időnként –, mert *Az arany ember*ben megjelenő változékony tájak egyúttal a modern, szekularizált ember szemlélődésének tárgyai, a világba vetett magányos főhős egyéni önértelmezésének terei. A regénynek épp e vonatkozása különíti el a tárgyalta rövidprózaktól a Balatonhoz kapcsolódó természetértelmezést. Margócsy István úgy fogalmaz Jókai jellembrázolását elemezve, hogy a regényekben megjelenő hősök

¹⁶ Hódosy Annamária: Égi jelek. Leírások *Az arany ember*ben. *ItK*, 2006/5, 499–518, 508. Jókai természetképéről, nagyobb példatárral lásd még: Fábri Anna: Szent természet és boldog kertészkedés. Tájak, kertek Jókai műveiben. In: Fábri Anna: *Mi ez a valósághoz képest? Kérdések és válaszok Jókai, Mikszáth és Krúdy olvasása közben*. Budapest, Kortárs, 2013, 23–38.

„oly antropológia nevében nyertek árnyalt megfogalmazást, amely egyértelműen a romantikus szabadságideológia jegyében működik: Jókai hősei, legyenek derekasak vagy elítélendőek, mindvégig szabadok a meghatározottság bármely fajtától, elutasítanak mindenfajta örökletességet, és mindenfajta neveltetési meghatározottságot [...]”.¹⁷

A tárgyalt elbeszélések hősei azonban nem ilyenek: minden bizonnyal sem a népköltészetből táplálkozó szépirodalmi műfajok (a rege vagy a műmese) önmagukon túlmutató, gyakran különleges képességekkel, természetfeletti erővel bíró hősei, sem pedig a modern rövidpróza reprezentatív műfaja, a hétköznapi események elmesélését célzó novellaműfaj átlagos, néhány vonással föliskicelt figurái nem alkalmasak összetett lelki struktúrák tükröztetésére egyfelől, illetve a tájként értett természetre irányuló egzisztenciális reflexióra másfelől. Míg a Jókai-regények radikálisan autonóm hősei számára nem létezik olyan egyetemes (e világi vagy isteni) rend, mely erkölcsi megkötő erővel bírna, a lokális közösségeket megidéző elbeszélések egyszerű alakjai (a vízbe fúló ifjak és az őket gyászoló anyák; vagy a harcsakirályal élet-halál harcot vívó halászhajósok), mondhatni, radikálisan determinált szereplők: míg Timár Mihály saját lelki rezdüléseivel (vágyaival, kételyeivel, düheivel, fájdalomával) szembesül az őt körülvevő természetben, *A Balaton völgyeinek* és *A rémhalász* alakjainak hiedelemvilágában a természeti környezet csakugyan mágikus erővel bír, mely valamilyen felsőbb hatalom (Isten, vagy akár a „szent természet”) üzenetét közvetítheti. Ha valaki képes ezen túlmutató, egyéni reflexióra a természet mibenlétével és működésével kapcsolatban e művek világában, az kizárólag az elbeszélő, aki azonban rendszerint önmagában logikus és kerek, ám egymással kibékíthetetlen olvasatokkal találkozhat. Másképp fogalmazva: a regényhősök természetértelmezését, élükön Timár Mihállyal, egy kifejezetten egyéni, *individuális* szemlélet jellemzi, ehhez képest viszont a Balaton népi kultúráját (és szezonális fürdőéletét) ábrázoló kisprózákban megjelenő tájértés egy ennél jóval tradicionálisabb, archaikusabb, mindenekelőtt *közösségi* szemléletet tükröz.

3.

Kitekintésként az fogalmazható meg a két tárgyalt elbeszélés vonatkozásában, hogy bár ezekben a szövegekben Jókai nem lép el olyan látványosan a fantasztikum (vagy „spekulatív fikció”) világába, mint majd az esztétizáló modernség első hulláma irodalmunkban – novelláiban nem szerepelnek vonaton társalgó vízihullák, mint Cholnoky Viktornál vagy az életből a halálba oda-vissza lépkedő alakok, mint Krúdynál –, a regionális tematikájú kései Jókai-kisprózában megjelenő narrációs eljárások számos hasonlóságot mutatnak többek között Mikszáth Kálmán palóctörténeteinek, és annál is inkább kései novelláinak és kisregényeinek (például *A fekete fogat*; *A fekete kakas*; *Prakovszky, a siket kovács*; *A Sipsirica* stb.) poétikájával, melyek izgalma többek között az adja, hogy sokszor nem eldönthető, az elmondott eseménysor melyik olvasata tekinthető érvényesnek; az a játék, ahogy a különböző szereplők tudatát tükröztető értelmezések folyamatosan kisiklatják egymást.

¹⁷ Margócsy István: Kalandorok és szirének. Jókai Mór jellemábrázolásáról. 2000, 2013/4, 50–64, 59.